

О. В. Оногда, А. А. Чекановський, Л. В. Чміль

(Київ)

ПІДСУМКИ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ КЕРАМІКИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ II-ї ПОЛОВИНИ XIII — XVIII ст.

В роботі подано короткі результати дослідження кераміки Середньої Наддніпрянщини др. пол. XIII — XVIII ст. на сучасному етапі. Зроблено огляд наукових праць з даної теми. Окреслено актуальні напрямки у вивченні пізньосередньовічної кераміки цього регіону.

Ключові слова: кераміка, пізньосередньовіччя, термінологія, орнаментика, гончарні осередки, асортимент посуду, технологія виробництва, типологія і хронологія кераміки.

Активне вивчення археологічних матеріалів II пол. XIII — XVIII ст. в Україні розпочалося лише в останні два десятиріччя. Тривалий час матеріальна культура вказаного періоду перебувала поза науковими інтересами археологів, мистецтвознавців і етнографів. Для її вивчення не було накопичено достатньої кількості матеріалу. Крім наукових стереотипів щодо хронологічних інтересів археології, на стан речей впливали політико-ідеологічні обставини радянських часів. Праці мистецтвознавців та етнографів, присвячені пізньосередньовічній кераміці, з'явилися у середині XX ст. Найбільш вагомий внесок в розробку даної проблеми внесли К. Матейко, Ю. Лашук, О. Тищенко, Л. Данченко. Першою до даної теми звернулася К. Матейко (Матейко 1953). Її роботи були присвячені, в основному, кераміці західних областей, кераміку ж Центральної та Східної України вона розглядала лише побічно, за недостатністю матеріалів з цієї території. Але виконані розвідки з історії гончарства, віднайдені архівні і письмові джерела з даної тематики мають і понині важливе значення. Автором був визначений асортимент гончарних виробів, їх орнаментика, досліджувалась реміснича термінологія.

Спеціально керамікою Середньої Наддніпрянщини займалася Л. Данченко (Данченко 1969а;

1969б; 1974). В її працях розглядається еволюція української кераміки з давніх часів до XX ст., окремі розділи присвячені кераміці XV—XVII ст. Особливу увагу в своїх роботах дослідниця звертала на орнаментацию мисок Наддніпрянщини. Вона визначила особливості декорування кераміки з різних гончарних осередків, а також походження, час і шляхи появи тарілок як форми посуду на українських землях та підполив'яних розписів на них. Л. Данченко створена карта гончарних осередків Наддніпрянщини, зібрані дані по історії гончарства деяких центрів (Дибинців, Канева, Сунків та ін.), введена до наукового обігу частина архівних матеріалів київського гончарного цеху кінця XVIII ст.

Проблемами розвитку форм і декору давньоруської та української кераміки від X до XVIII ст. займався О. Тищенко (Тищенко 1969; 1992). Дослідник поділяє кераміку на архітектурно-декоративну і побутову. Серед останньої він виділяє два етапи еволюції форм і декору посуду. За першого, до початку XV ст., розвиток проходить в руслі давньоруської декоративної традиції; на другому етапі в XV—XVI ст. існує тенденція до спрощення вінець. Для подальших періодів дослідник відмічає стандартизацію виробів. Головною тенденцією, за цим автором, в оздобленні керамічних виробів з XIII до XVIII ст. є послаблення візантійського орнаментального декорування. З середини XV ст. відроджується заглиблене пластичне декорування. О. Тищенко визначає також асортимент посуду для даного періоду. Велику увагу приділяє дослідник техніці і походженню підполив'яних розписів ангобами, які пов'язує з культурними традиціями Півдня, зокрема Херсонесу. Важливе значення мають також його роботи, присвячені технології полив'яного виробництва.

Роботи Ю. Лашука мають узагальнюючий характер для української кераміки (Лашук 1967; 1969; 1971; 1985). Частина його робіт стосується кераміки Середньої Наддніпрянщини. Серед значних внесків автора до даної проблематики можна назвати: створення карти гончарних осередків XIX—XX ст., частина з яких була відома і в XVI—XVIII ст.; збір історіографії, введення до наукового обігу значної кількості писемних та архівних джерел; визначення післямонгольського часу, як періоду повсюдного запровадження ножного гончарного круга (спицевого, «шленського»), який був замінений «волооським» веретенним протягом XIX ст., та аналіз конструкцій обох типів; аналіз конструкції та регіональних відмін гончарних горнів; визначення асортименту посуду для XVI—XVIII ст.; дослідження технології виробництва посуду та його орнаментациї; визначення деяких хронологічних відмінностей в розвитку кераміки та еволюції її форм.

Серед інших мистецтвознавців та етнографів, хто в тій чи іншій мірі торкався питання розвитку української кераміки XVI—XVIII ст., — П. Мусієнко, А. Бокотей, Р. Мотиль, О. Пошивайло, Т. Романець. Так, П. Мусієнко подає характеристику кераміки XVIII ст. В кількох роботах вводить в науковий обіг численні архівні матеріали, в тому числі, що стосуються київських гончарів XVIII ст. (Мусієнко 1968а; 1968б). А. Бокотей характеризує кераміку Чернігівщини, деякі її види XVII—XVIII ст., зупиняється на технології виробництва (Бокотей 1967; 1968). Р. Мотиль (Мотиль 2000) докладно розглядає технологію виробництва димленої кераміки, її районування на території України, а також прослідковує її історію. В роботах О. Пошивайла є, зокрема, писемні та архівні матеріали про гончарні цехи Лівобережної України, список гончарних осередків Лівобережжя, більшість з яких відомі і в XVII—XVIII ст. (Пошивайло 1993а; 1993б). Праці Т. Романець присвячені пошуку давніх витоків форми різних видів українського керамічного посуду (Романець 1996).

Отже, досягнення мистецтвознавців та етнографів у вирішенні теми розвитку української кераміки XVI—XVIII ст. полягають у широкому залученні письмових та архівних джерел, картографуванні осередків гончарства даного періоду, детальному аналізу технології виробництва кераміки та різних технік її орнаментациї, визначенні асортименту, функціонального призначення та назв посуду, намагання простежити еволюцію форм і орнаментів. Але питання типології і хронології кераміки даного часу залишилися невирішеними, що було обумовлено об'єктивними причинами і, передусім, станом самих джерел. До 80-х років XX ст. мали місце лише спорадичні розкопки пізньосередньовічних об'єктів та окремі надходження художніх речей до музеїв, які не могли бути повноцінним джерелом при вирішенні питань типології й хронології кераміки XIV—XVIII ст. Ще донедавна хронологічним

рубежем, за яким закінчувались археологічні дослідження, вважався час монгольської навали на Русь. Навіть і зараз виходять роботи по археології України, виклад матеріалу в яких закінчується періодом Київської Русі, хоча вже є достатня кількість матеріалів і узагальнюючих праць, щоб охопити період по XVIII ст. включно.

Накопичення археологічного матеріалу, а саме колекцій кераміки, пізнішої за XIII ст., розпочалося під час дослідження середньовічних міст ще на початку XX ст. Серед перших досліджень слід назвати розкопки В. Хвойкою горну XVII ст. в Білогородці 1910 р., В. Козловською шарів XVII—XVIII ст. в Борисполі 1925 р., дослідження 1932 і 40-х рр. гори Киселівки в Києві (С. Магура, В. Козловська). До післявоєнного часу відносяться розкопки в Києві: 1950 р. на Подолі В. Богусевича, 1955 р. В. Гончарова по вул. Володимирській, М. Каргера у Верхньому місті, де були досліджені об'єкти вказаного часу. Частина цих матеріалів потрапила до музеїв Києва, зокрема, до НМІУ та Софіївського заповідника. В цей же час проводяться дослідження гончарних горнів: в 1953 р. Г. Логвином в с. Суботові, 1960 р. — в Переяславі-Хмельницькому Р. Юрою, у 1969 р. — Б. Рибаківим у Білогородці. Матеріали цих розкопок хоча частково і публікувались, але досить коротко, майже без характеристики кераміки, та і звіти, що збереглися, містять обмаль даних (Хвойка 1913; Козловська 1926; Шовкопляс 1957; Гончаров 1957). З розкопок першої половини XX ст. в Києві походять знахідки дрібної керамічної пластики — керамічні іграшки. Велика колекція різночасових керамічних люльок для куріння була зібрана Д. Яворницьким (Скарби 2005). Взагалі, окремі публікації цієї категорії знахідок (дрібної керамічної пластики) до останнього десятиріччя носили ілюстративний характер.

Стан джерельної бази другої половини XIII—XVIII ст. почав поступово змінюватись із 60-х років XX ст. Чи не найбільшим внеском в цей період стали розробки М. Кучери, який вперше детально описав кераміку післямонгольського часу. За матеріалами досліджень 1961 р. автор визначив основні її особливості (Кучера 1965), а в подальшому уточнив хронологію гончарних виробів (Кучера 1969). Автор виокремив дві основні групи кераміки XIV—XV ст. До першої було віднесено посудини двох різновидів: горщики, виготовлені грубо на ручному гончарному крузі, та горщики із виразними ознаками гончарної техніки. Спільними ознаками обох цих різновидів, які призводили до помилкового датування такої кераміки більш раннім часом, були: грубий склад глиняного тіста, нерозвиненість форм, недбале виготовлення та орнаментування тощо. До другої групи віднесено горщики із потовщеними, зовні короткими вінцями, зі своєрідним профілюванням шийки, конусоподібно розширеної до плечиків посудини. Публікація М. Кучери стала до певної міри поворотним моментом у вивченні

пізньосередньовічної кераміки, вона започаткувала уважне та детальне вивчення гончарних виробів другої половини XIII — XV ст.

В 70-і рр. XX ст. на території Середнього Подніпров'я були проведені планомірні археологічні дослідження пізньосередньовічних об'єктів в Суботові й Чигирині (Р. Юра, П. Горішній), а також у Києві, де І. Мовчаном був розкопаний гончарний горн XVII ст. на Видубичах, Г. Івакіним, М. Сагайдаком та К. Гупалом — гончарні горни та інші об'єкти на Подолі. Ці матеріали частково опубліковані (Юра, Горішній, Виногородська 1985; Мовчан 1993; Івакін 1976). Зберігаються вони в фондах Інституту археології та МІКу. Унікальним випадком застосування природничих методів датування можна вважати розробку Є. Махно, в дослідженні якої було застосовано дані археомігнітного обстеження. Проаналізувавши й співставивши матеріали із жител XII та XIV ст., автор прийшла до висновку про повільну еволюцію традицій наддніпрянського гончарного ремесла у XII—XIV ст. (Махно 1973).

В цей же час була зроблена і перша спроба узагальнити здобуті матеріали та дати їх характеристику і хронологію. На основі польових досліджень та матеріалів із фондів Інституту археології та музеїв України Р. Юра почав збирати матеріали до книги «Матеріальна культура періоду формування української народності», яка, на жаль, залишилась недописаною і неопублікованою. Рукопис її і всі матеріали до неї зберігаються зараз в НА ІА НАН України (Юра ф. 22). Р. Юрою був зібраний численний матеріал, зокрема, історіографія до теми, а також замальована кераміка з багатьох музеїв України та фондів ІА, в тому числі — посудини з монетних скарбів, зібрана інформація про досліджені на той час горни. У роботі охоплено період з кінця XIII по XVII ст. включно. Характеризуючи стан дослідженості кераміки на той час, Р. Юра зазначав, що її в кращому разі можна розділити на дві хронологічні групи: XIV—XV та XVI—XVIII ст. Розділ, присвячений кераміці, Р. Юра склав з окремих статей за такими видами посуду як горщики, миски, покришки, посуд для пиття, баклаги, сковорідки, барильця. Ним була запропонована хронологічна шкала вінець горщиків з другої половини XIII по XVII ст. включно. Досить повно Р. Юрою охарактеризовано пластичну орнаментацию, докладно розглянуто технологію виготовлення димленої кераміки, описки, полив.

Найбільш широкомасштабні роботи з вивчення пізньосередньовічних пам'яток розпочалися з 80-х років XX ст. і тривають дотепер. Саме в цей період значно зросла наукова зацікавленість археологів до післямонгольської доби і XVI—XVIII ст. Досліджуються шари другої половини XIII — XVIII ст. у Білій Церкві, Білогородці, Вишгороді, Переяславі-Хмельницькому, у Чигирині і Суботові, Корсуні-Шевченківському, Полтаві та в інших пунктах

Середньої Наддніпрянщини. Особливо інтенсивно дослідження шарів і об'єктів вказаного часу проводяться у Києві. До найбільш важливих комплексів відноситься гончарна слобода в урочищі Гончарі (початок XVII — початок XIX ст., і об'єкти XIII—XIV ст. на тій же території). Знайдені об'єкти, на жаль, зараз повністю знищені елітною забудовою (не зважаючи на плани музеєфікації кількох гончарних горнів і створення музею). Досить багато об'єктів XIV — початку XIX ст. досліджено останнім часом на Києво-Подолі. Важливі дані дали розкопки Михайлівського Золотоверхого монастиря, де досліджено багато комплексів, датованих за монетами і стратиграфією. Старокиївською експедицією ІА НАНУ у Верхньому місті досліджено кілька добре датованих об'єктів, в основному в розкопах на вул. Великій Житомирській. Серед найбільш цікавих пізньосередньовічних знахідок Печерська — гончарний горн біля Аскольдової могили, горн біля Києво-Печерської лаври, залишки будівлі XVII ст. біля церкви Спаса на Берестові, кілька об'єктів на території Лаври та Печерської гауптвахти. До найбільш значної пізньосередньовічної пам'ятки Києва за кількістю матеріалів слід віднести комплекс Вознесенського жіночого монастиря, який розміщувався на території Старого Арсеналу. Тут простежено культурний шар XIV—XVIII ст. та розкопано велику кількість об'єктів, пов'язаних з монастирським господарством, вони містять значну за обсягом, асортиментом та художньою цінністю колекцію кераміки. Зважаючи на те, що монастир існував обмежений проміжок часу — з кінця XVI ст. по 1709 р., і його датування підтверджено письмовими даними та численним нумізматичним матеріалом, даний комплекс на території Середнього Подніпров'я може бути еталонним для XVII ст.

Паралельно з розкопками та накопиченням матеріалів відбувається і їх опрацювання та систематизація науковцями. За ступенем інформативності та глибиною розробки даної теми археологічну літературу останніх 30-ти років можна поділити на кілька груп. До першої з них належать роботи, присвячені публікації матеріалів з окремих пам'яток, що містять коротку характеристику кераміки. Це, переважно, статті, що публікуються щорічно в збірниках «Археологічні дослідження на Україні», «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» в журналі «Археологія» та в інших збірниках (напр.: Козубовський, Івакін, Чекановський 1993; Боровський, Калюк 1993; Балакин, Сыромятников 1992). Сюди ж можна віднести монографічні праці з історичної топографії Києва, в яких, крім іншого, містяться деякі дані про гончарні осередки та гончарний цех Києва (Івакін 1996; Клімовський 2002; Попельницька 2003а). Монографія Г. Івакіна (Івакін 1996, с. 246—249) подає значний масив ілюстративного матеріалу. Зокрема, тут опубліковано велику кількість кераміки післямонгольського часу з розкопок у Києві, подано детальний опис об'єктів цього часу, часто відсут-

ній у публікаціях результатів розкопок. Значний інтерес становлять систематизації, наявні в публікаціях досліджень окремих археологічних пам'яток. Переважно вони є досить стислими, але інформативними, на відміну від більшості робіт попереднього періоду, коли часто наявність післямонгольського матеріалу подано у вигляді короткого згадування. Це вже названі публікації розкопок у Києві, зокрема, на території верхнього міста. Авторами узагальнено особливості керамічної колекції, виокремлено основні типи виробів за особливостями їх форм, розмірів та орнаментативності (Боровський, Калюк 1993, с. 19—21; Козловський 2009). Досить детально, незважаючи на стислість, проаналізовано особливості зібраної на Подолі колекції кераміки, простежено особливості, на підставі яких виділено дві групи горщиків (Івакін, Козубовський, Герасимов, Чекановський, Чміль 1993). Аналізу вузько датованого за нумізматичними даними керамічного комплексу зі Старокіївської гори присвячено окрему розвідку В. Харламова та О. Сиром'ятникова. Автори припускають, що описані ними основні типи посуду та варіанти профілювання вінець горщиків дають уяву про більшість форм вінець, що побутували в першій половині XV ст. Основним типом вінець цього часу є грибоподібні форми різних варіантів (Харламов, Сиром'ятников 1995). В публікації результатів розкопок на території колишнього Митрополичого саду Києво-Печерської лаври, незважаючи на відносно невеликий її обсяг, В. Гончаром змістовно проаналізовано колекцію зібраної під час досліджень кераміки (Гончар 1993). Особливостям пізньосередньовічної кераміки присвячено увагу у невеличкій, проте досить важливій публікації О. Сиром'ятникова та С. Балакіна, де розглянуто припущення щодо можливих технологічних причин зміни формування тіла посудини, появи нових прийомів, а також основних тенденцій змін форм керамічних виробів у часі (Сиром'ятников, Балакін 1993). Детальний аналіз керамічного комплексу другої половини XV ст., дослідженого під час розкопок на території Києво-Печерської Лаври, міститься у публікації С. Балакіна (Балакін 2004). Автором здійснено поділ кераміки з дослідженого комплексу на три основні групи за специфікою морфології та характеристик тіста. Значну увагу привертають описи типів горщиків, два із них вже досить добре відомі на наддніпрянських пам'ятках, а один — є досить рідкісним для матеріалів другої половини XV ст. (горщики із добре відмученого коричневого тіста, тонкостінні, конусоподібної форми, із відігнутими назовні вінцями без потовщень).

До другої групи археологічних досліджень означеного періоду відносяться роботи, присвячені характеристиці і систематизації кераміки з окремих територій та музейних збірок. Серед них можна назвати статті О. Попельницької, М. Сергєєвої, О. Діденко, В. Гончара, А. Пахара і С. Балакіна, Л. Мартиненко, А. Чекановського

та ін. (Попельницька 2000; 2003б; 2005а; 2005б; Сергєєва 1994; Діденко 1997; Гончар 1993б; Мартиненко, Чекановський 2000). Більшість статей такого плану друкуються у збірниках «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», «Могилянські читання», в «Українському керамологічному журналі» і в «Українській керамології», у матеріалах різних наукових конференцій та збірниках статей. До цієї ж групи можна віднести і публікацію досліджень гончарних горнів (Герасимов 1995; Івакін, Балакін 2001; Буйлук 1993; Колибенко 1998; Козюба, Орлов, Чекановський 2003; Гугля 1997). Третя група наукових розробок останнього тридцятиліття присвячена проблемним питанням керамічного виробництва. Наразі дослідженням керамічного виробництва Середнього Подніпров'я (Київщина та Черкащина) вказаного часу серед археологів займається лише кілька дослідників. (Що є однією з проблем, оскільки для обробки такої кількості матеріалів на належному рівні потрібно значно більше фахівців з даної тематики). Одні з них віддають перевагу типологічним та хронологічним розробкам на основі морфології посуду, як із застосуванням традиційного типологічного методу, так і з залученням статистико-математичних методів. Інші досліджують, здебільшого, питання технології гончарного виробництва. Хоча чіткої спеціалізації не існує, оскільки кожному досліднику доводиться так чи інакше вирішувати широке коло питань, до яких, крім названих, відноситься і відтворення різних аспектів побуту та виробництва за писемними, сфрагістичними та іншими джерелами, а також аналіз орнаментики виробів (напр.: Попельницька, Чекановський 1995).

Всебічному аналізу пізньосередньовічної кераміки південноруських земель приділено значну увагу у роботах С. Бєляєвої (Бєляєва 1979; 1982). Дослідницею простежено еволюцію та спадковість розвитку гончарного виробництва другої половини XIII — XIV ст. з часів Давньої Русі, виділено ряд нових типів кераміки, розроблено мікрохронологію вінець горщиків для цього періоду. Крім того, автор проаналізувала інші типи посуду: покритки, глеки, миски, архітектурно-декоративні вироби, незначну кількість зразків столового посуду. Окрім узагальнюючих праць, детальний огляд керамічного комплексу подано в публікації результатів розкопок поселень Озаричі та Комарівка (Бєляєва, Кубишев 1995).

Питання хронології кераміки другої половини XIII — XVIII ст. досліджувались Л. Виногородською. За матеріалами розкопок Новгород-Сіверського було виділено п'ять хронологічних періодів, кожен з яких представлений кількома специфічними типами горщиків, розроблено мікрохронологію вінець горщиків, простежено тенденції розвитку керамічного виробництва у другій половині XIII — XVII ст. (Виногородська 1988). Авторка прийшла до висновку, що ви-

робництво кераміки Новгород-Сіверського розвивалося, наслідуючи давньоруські традиції, а з XIV ст. почався новий етап — створювалися інші типи посуду, що удосконалювалися та продовжували розвиватись. На підставі аналогій з іншими регіонами дослідниця визначає шляхи впливів інших регіонів на тенденції формотворення у кераміці, звертає увагу на наявність локальних типів посуду (Виноградская 1990). Специфіці полив'яної кераміки післямонгольського часу присвячено окрему публікацію дослідниці (Виноградская 1998). Вагомим дослідженням української кераміки XVI—XVII ст., здійсненим Л. Виноградською, стала кандидатська дисертація, присвячена українським кахлям (Виноградська 1993), яка стала еталонним дослідженням з цієї теми. По тому у численних публікаціях Л. Виноградська продовжила розгляд питань технології і хронології української кераміки. Серед них — конструкція горнів, характеристика різних способів випалу, типологія та асортимент кераміки, її хронологічні зміни (Виноградська 1997а; 1997б; 1998).

Систематизації відомостей про пізньосередньовічну кераміку присвячено колективну роботу «Українська наддніпрянська кераміка» (Омельченко, Тесленко, Чміль 1994). В роботі зроблено узагальнення щодо типології виробів з глини, виділено основні етапи розвитку форм вінець горщиків для кінця XIII — XVIII ст. Тут же простежено особливості розвитку загальних пропорцій горщиків та різновиди оздоблення. Особливостям пізньосередньовічної кераміки на прикладі комплексу, дослідженого у 1997 р. на території київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, присвячено іншу публікацію Л. Чміль. Зокрема, у роботі детально проаналізовано досліджений матеріал з об'єктів, датованих за нумізматичними знахідками. Відмічено появу у XV ст. специфічного варіанту оздоблення посудин, так званих зашпівів, що являє собою хронологічний репер, (Чміль 1998, с. 189—193). Л. Чміль в багатьох своїх публікаціях досліджує як посуд XIV—XV, так і XVI—XVIII ст. (Чміль 1993; 1997; 2001, с. 94—98; 2007, с. 372—378). Вкрай маловивчені особливості розвитку технології гончарного виробництва впродовж другої половини XIII — XV ст. розглянуто у спільній публікації Л. Чміль та О. Оногда. Зокрема, йдеться про питання підготовки сировини, формовки (в тому числі, піднято питання про особливості застосування гончарного повільного і швидкообертowego круга), обробки поверхні та оздоблення і випалу посудин (Чміль, Оногда 2008).

Вивченням дрібної керамічної пластики, а саме іграшок та люльок, займається А Чекановський (Чекановський, Чміль 1995; 1996; Чекановський 1997; 2002). За археологічними матеріалами (з Києва, Чигирина, Чернігова та інших місць) дослідник запропонував хронологію побутування деяких типів люльок для куріння тютюну, звернувши увагу на технологічні особливості їх

виготовлення, походження і поширення на території України різних типів люльок. Типологія, виготовлення, декорування люльок, термінологія, пов'язана з ними, розглянута на матеріалах Полтавщини О. Коваленко (Коваленко 2008). Над створенням типологічної та хронологічної шкали керамічного посуду XIV—XVI ст. Середнього Подніпров'я працює О. Оногда. (Оногда 2008а; 2008б; 2008в). Керамічному виробництву XVII—XVIII ст. присвячені роботи В. Гуглі (Гугля 2000; 2003). Предметом його досліджень є технологічні питання, зокрема, склад формовочної маси, спосіб формовки виробів, інструменти гончарів. Свої дослідження він проводить на основі кераміки із Суботова, Чигирини та округи. Результати своїх студій дослідники кераміки козацьких часів публікують в основному в статтях. Слід відмітити малу кількість на даний час монографій або широких узагальнюючих робіт з даної тематики (таких, як, напр.: підручник «Археологія доби українського козацтва», 1997; «Глиняні люльки XVII—XVIII ст. за матеріалами Полтавщини» (Коваленко 2008).

Таким чином, досягнення археологів у вирішенні питань розвитку кераміки XIV—XVIII ст. полягають перш за все у систематизації та публікації матеріалів з окремих пам'яток і територій, введення до наукового обігу великих масивів нового матеріалу, розробці окремих питань хронології та технології керамічного виробництва. Але дані питання повною мірою ще не вирішені і все ще не створена цілісна хронологічна система розвитку кераміки Середнього Подніпров'я вказаного часу (за винятком кахлів), хоча джерельна база для цього вже цілком достатня, і такі роботи ведуться. Для досягнення зазначеної мети потрібно уточнити час побутування певних форм кераміки на конкретних територіях. За результатами публікацій матеріалів з різних пунктів нині можна припустити існування локальних відмінностей як у типологічному асортименті в першу чергу керамічного посуду, так і відмінності у часі побутування тих чи інших форм. Актуальним наразі є дослідження місцевих традицій і особливостей керамічного матеріалу. Багато хто з дослідників наводив дані про одночасне побутування на археологічних пам'ятках як широко розповсюджених груп посуду, так і виробів з технологічними і типологічними особливостями. Найкраще це проявляється в складі глиняного тіста. Наприклад, нерідко зустрічаються зразки горщиків, що за формою відповідають тим, які побутували на широких теренах в той же проміжок часу, але виготовлені зі значно грубішого тіста. Зрозуміло, що на значних територіях поширювався посуд з великих гончарних центрів, який був більш стандартизованим, а технологія виготовлення тут розвивалася для забезпечення набагато більшого за обсягом товаровиробництва, ніж у «провінційних» майстрів, які задовольняли частину попиту на місцевих ринках збуту. Можна припустити більший консерватизм технологічних традицій,

у менших за потужністю осередках гончарства. Такий же консерватизм міг спостерігатися і щодо форм посуду, наприклад — пропорцій горщиків загалом і типів їх вінець зокрема. Звісно, вивчення технологічних особливостей кераміки значно краще виконувати із залученням точних методів природничих наук — петрографічного, хімічного аналізів, і т. п. На жаль, зараз ми маємо не найкращі для цього умови через кризові явища в економіці країни і відповідно проблемне фінансове забезпечення діяльності науковців. Але і традиційні способи вивчення керамічного матеріалу дозволяють, хоч менш ефективно і швидко, розв'язувати це завдання. Важливо, щоб дослідники могли розглядати особливості керамічного матеріалу з певних пам'яток на загальному тлі еволюції кераміки.

Співвідношення місцевих і загальних особливостей керамічного посуду простежуються також і на техніці оздоблення, особливостях орнаментациї. В цьому питанні недостатньо вивченими залишаються їх походження і розвиток, особливо щодо осередків локального виробництва. Виділення регіональних особливостей у морфології, технології і орнаментациї актуальне і для інших видів кераміки — дрібної пластики, кахлів, будівельної кераміки. Щодо них ця проблема знаходиться зараз, у більшості випадків, лише на стадії накопичення і систематизації археологічних матеріалів. Найменше уваги досі приділяється будівельній кераміці. На неї звертають увагу лише побічно при архітектурно-археологічних дослідженнях і під час вивчення залишків виробництва (гончарних горнів). Мала кількість праць присвячена керамічним іграшкам (а саме знахідкам не молодшим за XVIII ст.), кахлям ранніх типів (до XVI ст.). На нашу думку, одним зі способів, що може полегшити і прискорити вирішення завдань у багатьох з перерахованих напрямків, могли б стати повні публікації на основі звітів археологічних досліджень на сучасному науковому і технічному рівнях окремих пізньосередньовічних пам'яток, в тому числі і у вигляді електронних наукових публікацій.

Етнологічне вивчення кераміки нині зосереджено головним чином в опішнянському науковому центрі і в більшості прямо не стосується пізньосередньовічної кераміки. Відповідно, збирання і дослідження крихт інформації з писемних, іконографічних, фольклорних джерел щодо асортименту керамічних виробів, їх використання в побуті, термінології, звичаїв, пов'язаних з керамікою, для різних регіонів центральної та північної України XIV—XVIII ст. залишається складним і дуже актуальним завданням. Необхідно врешті заповнити лакуну у вивченні кераміки між археологічними і етнографічними матеріалами. Таким чином буде встановлена остання ланка в картині розвитку української кераміки від давньоруського часу до сьогодення.

Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.: навч. посібник. — К., 1997. — 336 с.

Балакін С.А., Сыромятников А.С. Археологические исследования на территории Киево-Печерской Лавры в 1991 году // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. — К., 1992. — С. 154—181.

Балакін С.А. Комплекс XIV—XV ст. з території господарського подвір'я Києво-Печерської Лаври // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2004. — Вип. 13. — С. 63—71.

Балакін С. Деякі матеріали до археологічної карти Києво-Печерської лаври // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 161—168.

Балакін С. Трапезна церква та палата Печерського монастиря (археологічний аспект) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2008а. — Вип. 17. — С. 41—48.

Балакін С.А., Оногда О.В. Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти // Праці Центру пам'яткознавства — К., 2008. — Вип. 13. — С. 123—144.

Беляева С.О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII—XIV ст. // Археологія. — 1979. — № 31. — С. 36—45.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в. (По материалам археологических исследований). — К., 1982. — 120 с.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення дніпровського лівобережжя X—XV ст. — К., 1995. — 111 с.

Бокотей А.А. З історії кераміки Чернігівщини // ЛДПДМ. VIII наук. конф. Зб. матеріалів. — Львів, 1967. — С. 55—56.

Бокотей А.А. Технологія чернігівського гончарства // ЛДПДМ. IX наук. конф. Зб. матеріалів. — Львів, 1968. — С. 49—51.

Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 3—42.

Буйлук М. Гончарний комплекс кінця XVII — початку XVIII ст. із Переяслава // Українське гончарство — Кн. 1 — К.; Опішне, 1993. — С. 250—253.

Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — 1988. — № 61. — С. 47—57.

Виногородская Л.И. Некоторые типы керамики Чернигово-Сиверской земли второй половины XIII—XV в. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 96—99.

Виногородська Л.І. Кахлі Середнього Подніпров'я XIV — середини XVIII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 19 с.

Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XVI—XVIII ст. // Археологія. — 1997а. — № 2. — С. 129—141.

Виногородська Л.І. Керамічний посуд. Кахлі // Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.: навч. посібник. — К., 1997б. — С. 69—73, 94—98.

Виногородская Л.И. Поливная керамика на Украине XIII—XVIII вв. (постановка проблемы) // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики. — Симферополь, 1998. — С. 58—60.

Герасимов Д.М. Гончарный комплекс из раскопок Киева // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. — К., 1995. — С. 149—156.

Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987—1988 рр. // Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993а. — С. 167—186.

- Гончар В. Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської Лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: збірник наук. статей. — Вип. 2. — К., 1993б. — С. 91—96.
- Гончаров В.К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. // Археологія. — Т. X. — 1957. — С. 122—135.
- Гугля В., Гугля О. Гончарна піч. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: Часи козацькі, 1997. — Вип. 6. — С. 86—91.
- Гугля В. Суботівські кахлі XVII століття: до питання технології виготовлення // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. — Вип. 9. — К.: Часи козацькі, 2000. — С. 46—51.
- Гугля В. Керамічне виробництво XVII—XVIII ст.: зв'язки, еволюція форм, барвники. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 12. — К., 2003. — С. 79—84.
- Данченко Л.С. Народная керамика Среднего Приднепровья: Автореф. ... дисс. канд. искусствовед. — К., 1969а. — 31 с.
- Данченко Л.С. Народна кераміка Наддніпрянщини. — К.: Мистецтво, 1969б. — 142 с.
- Данченко Л.С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — К.: Мистецтво, 1974. — 191 с.
- Діденко О. Керамічні комплекси XVII ст. з Умані // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 6. — К., 1997. — С. 81—85.
- Івакін Г.Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 214—221.
- Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — 271 с.
- Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської Лаври у 2000 р. // Могилянські читання — К., 2001. — С. 126—135.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Дослідження по вул. Сагайдачного в Києві у 1991 році // АДУ 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 37.
- Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя. — К., 2002. — 230 с.
- Коваленко О. Глиняні люльки XVII—XVIII ст. за матеріалами Полтавщини, — Опішне, 2008. — 144 с.
- Козюба В. Розкопи на території стародавнього Бориспільського городка // Розкопи у с. Верем'ї у жовтні р. 1925. — К., 1926. — 12 с. (окрема відбитка).
- Козловський А.О., Ієвлев М.М. Пізньосередньовічні старожитності з Верхнього Києва // АЛІУ. — 2009. — № 1. — С. 41—46.
- Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 р. // Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 238—270.
- Козюба В., Орлов Р., Чекановський А. Пізньосередньовічні матеріали з досліджень Вишгорода 2002 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 47—48.
- Колибенко О. Гончарна піч другої половини XVII ст. з Переяслава // Переяславська земля і світ людини: — К.; Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 23—24, 279.
- Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Соколиць на Південному Бузі // Археологія. — 1965. — XIX. — С. 201—214.
- Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.
- Лащук Ю.П. Кераміка // Історія українського мистецтва: в 6-ти тт. — Т. 2. — К, 1967. — С. 389—400.
- Лащук Ю.П. Українська народна кераміка XIX—XX ст.: Дис. ... докт. мистецтвознавства. — Львів, 1969. — 625 с. (Рукопис).
- Лащук Ю.П. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст.: (за матеріалами знахідок на Верхньому Придністров'ї та Волині) // Середні віки на Україні. — Вип. 1. — К., 1971. — С. 200—202.
- Лащук Ю.П. Зональные реликты в украинской народной керамике как источник реконструкции историко-культурных явлений и связей // V Межд. конгресс славянской археологии. Тезисы докл. — М., 1985. — С. 131.
- Логвин Г.Н. Науковий відчит про командирову в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток // Студії мистецтвознавчі. — № 3. — 2003. — С. 117—126.
- Мартиненко Л., Чекановський А. Кахлі з розкопок Михайлівського Золотоверхого собору // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 9. — К., 2000. — С. 44—46.
- Матейко К.І. Українська народна кераміка XIX—XX ст. Історико-етнографічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1953. (Рукопис).
- Махно Є.В. Три давньоруські житла з Жуківського поселення // СВУ. — К., 1973. — Вип. 2. — С. 86—96.
- Мовчан І. Пізньосередньовічний гончарний комплекс на Видубичах у Києві // Українське гончарство. — Кн. 1. — К.; Опішне, 1993. — С. 254—255.
- Мотиль Р.Я. Українська димлена кераміка XIX—XX ст. (історія, типологія, художні особливості): Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. — Львів, 2000. — 18 с.
- Мусієнко П.Н. Кераміка // Історія українського мистецтва: в 6-ти тт. — К., 1968а. — Т. 3 — С. 322—335.
- Мусієнко П. Українська кахля // НТЕ. — 1968б. — № 3. — С. 80-88.
- Омельченко Ю.А., Тесленко І.Б., Чміль Л.В. Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. (методичні рекомендації). — К., 1994. — 50 с.
- Оногда О.В. Керамічні комплекси XIV—XVI ст. з розкопок на території Старого Арсеналу // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. — Вип. 21. — К., 2008а. — С. 24—31.
- Оногда О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст. // Археологія. — 2008б. — № 4. — С. 55—63.
- Оногда О.В. Основні типи оздоблення київської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. // Наукові записки з української історії. — Вип. 20. — Переяслав-Хмельницький, 2008в. — С. 497—503.
- Пахар А.П., Балакін С.А. Керамічний комплекс початку XVIII в. с ул. Цитадельной // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. — К., 1995. — С. 142—148.
- Попельницька О., Чекановський А. Побут і виробництво київських цехових гончарів XVIII ст. (за архівними матеріалами) // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — Вип. 4. — К., 1995. — С. 56—58.
- Попельницька О. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII—XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондів зібрань НМІУ) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 9. — К., 2000. — С. 51—58.
- Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX століття. — К., 2003а. — 304 с.
- Попельницька О. Вироби дрібної пластики XIV—XVIII століть з Києва в археологічному зібранні Національного музею історії України // УКЖ. — № 2—4 (8—10). — 2003б. — С. 60-69.

Попельницька О. Зібрання кахель XIV—XVIII століть Національного музею історії України: огляд колекції, історія формування // УКЖ. — № 1—4. — 2005а. — С. 81—92.

Попельницька О. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII—XVIII ст. з Києва // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. — К., 2005б. — С. 468—475.

Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — К., 1993а. — 408 с.

Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). — Опішне, 1993б. — 280 с.

Романець Т.А. Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки. — К., 1996. — 208 с.

Сергеева М. Керамічні світильники та свічники XVII—XVIII ст. Київського Подолу // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. — Вип. 3. — К., 1994. — С. 51—54.

Сиром'ятников О., Балакін С. Пізньосередньовічна українська кераміка з Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 129—133.

Скарби історичного музею імені Д.І. Яворницького. — Дніпропетровськ, 2005. — 320 с.

Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — 271 с.

Тищенко А.Р. Древнерусская и украинская керамика X—XVII вв.: (особенности и принципы декорирования): Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. — К., 1969. — 42 с.

Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України XIII—XVIII ст. — К., 1992. — С. 33—52; 104—112; 155—168.

Харламов В.А., Сыромятников А.К. Археологический комплекс XV в. из раскопок на Старокиевской горе // Архитектурно-археологичні дослідження в Києві та Києво-Печерській лаврі. — К., 1995. — С. 131—142.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — 101 с.

Чекановський А.А., Чміль Л.В. Керамические трубки из Киева. // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. — К., 1995. — С. 156—165;

Чекановський А., Чміль Л. Люльки з розкопок Гончарів — Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське гончарство. — Кн. 3. — Опішне, 1996. — С. 99—108.

Чекановський А.А. Дрібна керамічна пластика. Козацькі люльки // Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.: навч. посібник. — К., 1997. — С. 77—81, 103—106.

Чекановський А. Керамічні люльки для куріння тютюну Середнього і Нижнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. — Вип. 13. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — С. 162—165.

Чміль Л. Орнаменти київської кераміки XVII—XVIII ст. (за матеріалами розкопок на Гончарах-Кожум'яках) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: збірник наукових статей. — Вип. 2. — К., 1993а. — С. 112—116.

Чміль Л.В. Орнаментация кераміки // Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.: навч. посібник. — К., 1997. — С. 73—77, 99—102.

Чміль Л.В. Керамічні миски і тарілки XVII—XVIII століть із Києва // Українська керамологія. — Кн. 1. — Опішне, 2001. — С. 32—51.

Чміль Л. Оногда О. До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII —

початку XVI ст. // Праці Центру пам'яткознавства. — К.: 2008. — Вип. 14. — С. 104—132.

Шовкопляс А.М. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве // КСИА АН УССР. — Вып. 7. — К., 1957. — С. 100—103.

Юра Р.О., Горішний П.А., Виноградська Л.І. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області // Археологія. — К., 1985. — № 50. — С. 65—73.

Юра Р.О. Матеріали до теми: «Матеріальна культура періоду формування української народності» // НА ІА НАН України. — Фонд № 22. — папка № 15. — 74 с.; папка № 16. — 252 с.; папка № 17. — 129 с.; папка № 19. — 87 с.; папка № 18. — 271 с.

О. В. Оногда, А. А. Чекановский,
Л. В. Чмиль

ИТОГИ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ КЕРАМИКИ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ II-й ПОЛОВИНЫ XIII — XVIII вв.

В публикации рассмотрены основные результаты исследований керамики Среднего Поднепровья второй половины XIII—XVIII вв., сделан обзор основных достижений исследователей смежных дисциплин: этнографов и искусствоведов. Объектом целенаправленного изучения археологов керамика данного периода стала относительно недавно. Это связано со спецификой накопления источниковедческой базы. В настоящий момент можно обозначить три основных направления исследований: 1) публикации материалов отдельных памятников, содержащие описание керамики; 2) работы, посвященные систематизации керамики с отдельных территорий или музейных коллекций; 3) исследования, посвященные проблемным вопросам керамического производства. Краткий анализ истории изучения керамики данного периода позволил выделить наименее исследованные и наиболее перспективные аспекты дальнейшего ее изучения.

О. В. Оногда, А. А. Чекановский,
Л. В. Чмиль

SUMMARIES, PROBLEMS AND OUTLOOKS OF POTTERY STUDY IN THE MIDDLE DNIPRO REGION IN THE 2nd HALF OF 13th—18th CENTURIES

The article surveys main results of investigations of the Middle Dnipro region pottery dating from the second half of XIII to XVIII cent. It reviews main achievements of sub-discipline researches, including ethnographic and art history explorations. Mentioned period's pottery started to be an object of purposeful archaeological investigation quite recently. This happened due to the specific character of the archaeological sources data. Three main branches of investigation can be outlined for the present moment: 1) publications of separate sites results of excavations, which include pottery description; 2) the researches concentrated on systematization pottery from separate locations or museum collections; 3) investigations dedicated to the problematic questions of pottery production. Brief analysis of the history of pottery investigation allows to outline the least explored and thus the most perspective aspects of its further investigation.